

УДК 159.933.2

МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКА

Пустовалов І.В., аспірант
кафедри психології управління,
старший викладач кафедри загальної та практичної психології
ДВНЗ «Університет менеджменту освіти»

У статті висвітлені результати теоретичного аналізу досліджень ціннісно-смыслової сфери особистості у психології загалом і у підлітковому віці зокрема. Показані особливості особистісного розвитку у підлітковому віці. Теоретично обґрунтована модель розвитку ціннісно-смыслової сфери особистості підлітка та її складових. Визначені та описані основні компоненти ціннісно-смыслової сфери особистості підлітка, такі як мотиваційно-потребовий, емоційно-оцінний, поведінковий, ціннісний, смислоутворювальний. Розкрито основні психологічні механізми розвитку ціннісно-смыслової сфери особистості підлітка (ідентифікація, інтеріоризація та екстеріоризація тощо).

Ключові слова: ціннісно-смыслова сфера, особистість, підліток, підлітковий вік, потреби, емоції, ціннісні орієнтації.

В статті освещены результаты теоретического анализа исследований ценностно-смысловой сферы личности в психологии вообще и в подростковом возрасте в частности. Показаны особенности личностного развития в подростковом возрасте. Теоретически обоснована модель развития ценностно-смысловой сферы личности подростка и ее составляющих. Определены и описаны основные компоненты ценностно-смысловой сферы личности подростка, такие как мотивационно-потребностный, эмоционально-оценочный, поведенческий, ценностный, смыслообразующий. Раскрыты основные психологические механизмы развития ценностно-смысловой сферы личности подростка (идентификация, интериоризация и экстериоризация и т. д.).

Ключевые слова: ценностно-смысловая сфера, личность, подросток, подростковый возраст, потребности, эмоции, ценностные ориентации.

Pustovalov I. A. MODEL OF DEVELOPMENT OF TEENAGERS' SYSTEM OF VALUES AND SENSES

The article presents results of a theoretical meta-analysis of psychological studies on individual system of values and senses and particularly that of teenagers. The author discusses features of individuals' development during adolescence and analyzes a model of development of teenagers' system of values and senses and its motivational, emotional, behavioral, value, and sense-making components. The author also describes basic psychological mechanisms of development of teenagers' system of values and senses (identification, internalization and externalization, etc.).

Key words: system of values and senses, personality, teenager, adolescence, needs, emotions, value orientations.

Постановка проблеми. В умовах кардинальних змін і кризових явищ, які переживає українське суспільство, підвищення динамізму соціальних процесів на передній план наукової думки виносяться проблеми, що пов'язані із суттєвими змінами у сфері формування особистості, особливо її ціннісно-смыслової сфери. Особливої ваги набуває дана проблема для підлітків через специфічні властивості даного вікового періоду, що пов'язані із становленням власного світогляду, самосвідомості та «Я-концепції».

Ступінь розробленості проблеми. Слід зазначити, що увага вітчизняних і зарубіжних науковців постійно приділялася дослідженню сутності та структури ціннісних орієнтацій особистості (І. Бех, Д. Леонтьєв, С. Максименко, В. Мясіщев, С. Рубінштейн, В. Семиченко та ін.), механізмам формуван-

ня та розвитку ціннісних орієнтацій особистості (О. Асмолов, М. Боришевський, Г. Олпорт та ін.), аксіогенезу особистості (Г. Балл, З. Карпенко, К. Клакхон, Е. Помиткін, Г. Радчук та ін.).

До дослідження цінностей та смислів у різні періоди зверталися відомі вітчизняні й зарубіжні психологи Б. Ананьєв [1], Н. Демиденко, О. Журавльова [2], Б. Додонов [3], Н. Кирилова [4], О. Леонтьєв [5], Д. Леонтьєв [7], Б. Ломов [8], В. Мицько [9], Г. Печерська [10], Г. Радчук [11], Н. Самікіна, М. Серебрякова [12] та ін. Розроблено положення щодо формування ціннісно-смыслової сфери (Б. Братусь, З. Карпенко, Д. Леонтьєв, Г. Радчук, А. Серий, В. Чудновський, М. Яницький та ін.). При цьому, незважаючи на відмінності в теоретичних і методологічних підходах, усі дослідники сходяться на думці про те, що цінності і

сенси відіграють найважливішу роль у регуляції поведінки й діяльності людини.

Завдяки детальному психологічному вивченню ціннісно-сислової сфери особистості вироблено теоретичні конструкції «цінності», «ціннісні орієнтації», «сенси», «сисложиттєві орієнтації», «спрямованість особистості» та інші, що відображають психологічну реальність, додають життю людини певну спрямованість і структурованість, створено методичний інструментарій для дослідження цієї реальності.

Формування ціннісно-сислової сфери відбувається у процесі соціалізації. Фактично неможливо розглядати людину окремо від суспільства, адже розвивається вона завдяки діалогу з навколишнім світом. А щоб певна цінність дійсно стала основою індивідуального світобачення, необхідна ще й активність самого суб'єкта для її осмислення та втілення у життя [12].

У роботах сучасних вітчизняних дослідників показано, що процес становлення ціннісно-сислової сфери або, іншими словами, аксіогенез має ряд онтогенетичних стадій із відповідними особистісними трансформаціями. Так, на думку Г. Радчук, аксіогенез є складним нелінійним творчим процесом вільного вибору особистістю певних ідеалів, сенсожиттєвих установок, який зумовлює ціннісно-цільовий вектор її самореалізації в контексті цілісної життєдіяльності [11]. У процесі розвитку ціннісно-сислової сфери особистості здійснюється розгортання її суб'єктності, як потенційної здатності до самовияву і саморозвитку, що, відповідно, здійснює важливий вплив на її особистісне становлення [9].

Важливим етапом становлення ціннісно-сислової сфери особистості у процесі соціалізації є підлітковий вік. Саме в цей час у підлітка відбувається диференціація моральних оцінок, формуються більш узагальнені еталони і ідеали, розвивається новий рівень сислового поля, який має прояв у ставленні до людей та світу загалом [13]. У підлітковому віці відбувається інтенсивне формування системи ціннісних орієнтацій, що впливають на становлення особистості в цілому, складається нове сислове забарвлення відносин з оточуючими. Цей процес стимулюється інтимно-міжособистісним спілкуванням, як провідною діяльністю даного вікового періоду, та насичений зустрічами з багатством форм як власного внутрішнього світу, так і навколишнього середовища.

Це дає підстави для припущення про психологічні особливості розвитку ціннісно-сислової сфери особистості підлітка порівняно з іншими віковими періодами.

Це актуалізує доцільність створення моделі її розвитку, розроблення якої, як свідчать результати теоретичного аналізу літератури, не виступало предметом спеціального дослідження. Це й обумовило мету нашої роботи – розробити та обґрунтувати модель розвитку ціннісно-сислової сфери особистості підлітка.

Виклад основного матеріалу. Важливою рисою підліткового періоду є те, що він характеризується цілим плетивом суперечливих тенденцій особистісного й соціального в розвитку підлітка. З одного боку, цей вік відзначається численними позитивними факторами – зростає самостійність, багатоманітнішими й змістовнішими стають взаємини з однолітками і дорослими, значно розширюється та істотно змінюється діяльність підлітка, розвивається відповідальне ставлення до себе та інших людей.

З іншого боку, для цього періоду показовими є й негативні прояви, дисгармонійність особистості, згортання і змінювання дитячих інтересів, які склалися, часто – протестний характер поведінки стосовно дорослих. Головним у цей час є те, що підліток виходить на якісно нову соціальну позицію, в якій реально формується його свідоме ставлення до себе як до члена суспільства.

Крім того, в цей період стає помітним виразне спрямування свідомості підлітка на самого себе, на рефлексію себе як особистості, яке, до речі, відбувається, насамперед, у процесі спілкування підлітка з однолітками. Спілкування, як один із провідних видів діяльності цього віку, створює передумови для самовдосконалення особистості. Тому підлітковий вік є періодом становлення певних життєвих позицій, світогляду, початок формування «Я», утворення особистісних цінностей індивіда, і, як наслідок, формування сенсу дій і сенсу життя загалом.

Отже, розвиток ціннісно-сислової сфери набуває особливого значення у підлітковому віці. На думку О. Хухлаєвої, індивіди вперше можуть усвідомити й виразити власні цінності вербально в підлітковому віці, не лише формулюючи їх для себе, але й реалізуючи у своїй життєдіяльності [15]. Крім того, у підлітка починається процес орієнтування на цінності референтної групи однолітків, тоді як сімейні цінності тимчасово (або, іноді, й назавжди) можуть втратити своє значення. Так, за результатами емпіричних досліджень Н. Кирилова виділила чотири типи ціннісних орієнтацій підлітків, серед яких два зорієнтовані на цінності власного існування й два – на цінності самореалізації в соціальній сфері [4].

За даними ряду дослідників [2], недостатній розвиток ціннісних орієнтацій деформує духовні, пізнавальні та естетичні потреби підлітка.

З метою мінімізації негативних і посилення позитивних тенденцій у розвитку ціннісно-сміслової сфери підлітків, їх орієнтацій нами розроблено модель її розвитку. При цьому ми розглядаємо ціннісно-сміслову сферу особистості підлітка як комплексну, багаторівневу, ієрархізовану структуру, що містить сукупність цінностей та особистісних смислів, і цілісно впливає на становлення та розвиток різноманітних сфер його життєдіяльності. На нашу думку розвиток ціннісно-сміслової сфери є процесом прийняття, трансформації, засвоєння загальних людських цінностей з метою подальшої трансляції, продукування та апробації індивідуальних смислових утворень у життєдіяльності особистості.

При розробленні моделі розвитку ціннісно-сміслової сфери особистості підлітка ми виходили з того, що формування психічних якостей підлітка у процесі онтогенезу проходить східчасто. Мотиви, смисли і цінності за своєю спрямованістю, ступенем напруги, змістовністю, що сформовані у цей період життя, є регуляторами особистісної активності індивіда, його життєвої позиції. Процеси регуляції пов'язані з поведінковою структурою особистості, вчинки – з мотивами, і слідує за ланцюжком розвитку психічних механізмів, співвідносяться індивідом із його цінностями, що становлять сміслову сферу.

Таким чином, усі перераховані вище регулятивні механізми мають суто індивідуальний характер, а існуючі між ними відмінності розглядаються з якісної сторони прийняття суб'єктом культурних цінностей.

Такий підхід дозволив виокремити мотиваційно-потребовий, емоційно-оцінювальний, поведінковий, ціннісний (цінність взаємодії з іншими людьми) та смислоутворювальний компоненти у моделі розвитку ціннісно-сміслової сфери особистості підлітка (рис. 1).

Виокремлення мотиваційно-потребового компоненту зумовлено такими міркуваннями. Мотиваційно-потребова сфера формує ядро особистості, тому саме мотиви і потреби детермінують поведінку й діяльність підлітка. Б. Ломов відзначає, що в психологічних дослідженнях діяльності питанням мотивації і цілепокладання належить провідна роль, тому що в мотивах і цілях найбільш виразно проявляється системний характер психічного; вони виступають як інтегральні форми психічного відображення. Базові потреби, які перебу-

вають на межі усвідомлюваного й неусвідомлюваного, наявні у кожного індивіда. При цьому кожна людина може прагнути до задоволення цих потреб будь-якими, лише для неї специфічними засобами [8].

Це відбувається завдяки потребнісним станам особистості, які залежать від об'єктивних обставин, об'єктів і предметів його потреб, а також від її системи смислових і ціннісних утворень, домагань та інших особистісних особливостей. Виникнення у підлітка тих чи інших потребнісних станів зумовлює постановку відповідних цілей і виникнення мотивів їх реалізації.

Основними потребами підліткового віку є потреба у спілкуванні, потреба у визнанні і підтримки з боку дорослого світу та однолітків. Домінування цих потреб свідчить про необхідність визнання й отримання поваги та підтримки від найближчого оточення. Крім того, вираженість тієї чи іншої потреби може вказувати на значущість, референтність об'єкта взаємин, спрямованість орієнтації підлітка в спілкуванні, залежність, прийняття норм поведінки і прагнення до оволодіння цінностями певної групи людей.

Іншими словами, йдеться про особливості формування особистої ідентичності в сфері взаємин із оточуючими, міцності емоційних зв'язків зі світом дорослих, батьківським будинком або однолітками.

Тому, знаючи об'єкт прихильності підлітка, спираючись на прагнення до отримання визнання себе як особистості, можна стимулювати зростання його самосвідомості.

Виключно важливу роль у розвитку ціннісно-сміслової сфери особистості відіграють емоції. Б. Додонов у своїх працях указує на те, що орієнтація людини на певні цінності може виникнути лише в результаті їх попереднього визнання, маючи на увазі позитивну оцінку – раціональну чи емоційну [3].

Тому емоційний компонент у структурі ціннісно-сміслової сфери особистості містить емоційні оцінки, емоційно-чуттєві ставлення до світу, життєвих смислів, пріоритетів і перспектив, а також умов для особистісного зростання.

Завдяки розвитку особистості підлітка, розширенню кола його інтересів, а також новому досвіду спілкування з однолітками та дорослим світом відбувається інтенсивне зростання соціально цінних спонук і переживань, які можуть проявлятися у співчутті чужому горю, здатності до безкорисливості самопожертви та ін.

У порівнянні з попереднім віковим періодом у підлітковому віці більш стійкими стають емпатійні переживання, але часто домінує так звана егоцентрична емпатія,

тобто переживання за себе, коли страждання іншого виступає приводом пережити за себе. Але наприкінці підліткового періоду в спілкуванні з однолітками з'являється здатність до емоційної децентрації. У цей час підліток здатний відсторонитися від власних емоційних переживань, сприймати емоції, емоційні стани іншого [2].

Як відомо, в якості провідного типу діяльності підлітка виступає суспільно корисна діяльність, у процесі якої відбувається подальше освоєння різних форм поведінки і взаємин із однолітками та дорослими. Між тим основні причини будь-якої поведінки підлітка пов'язані з цілою низкою суперечностей суспільства, соціального середови-

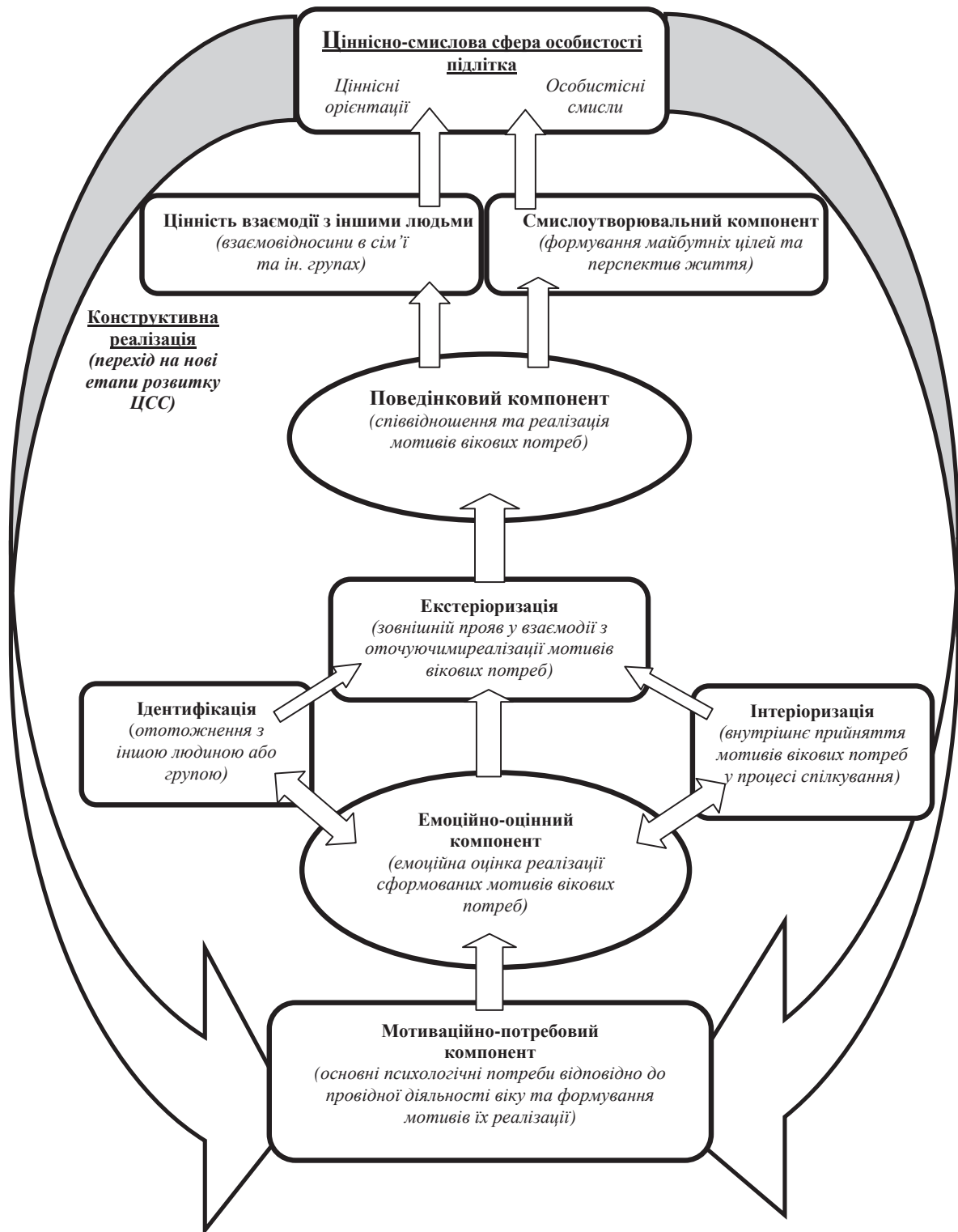

Рис. 1. Модель розвитку ціннісно-смилової сфери особистості підлітка

ща, мікросередовища й самої особистості. В підлітковому періоді розвитку особистості відбувається її самоусвідомлення, пристосування її до оточуючої реальності, також здійснюється відокремлення людиною самої себе із середовища, що дозволяє їй відчувати себе суб'єктом своїх фізичних та психічних станів, дій і процесів, переживати свою цілісність і тотожність із самим собою – у відношенні минулого, теперішнього і майбутнього.

Усі ці процеси проявляються у поведінці підлітка, його взаємодії з оточуючими, та засновані на оцінці ним своїх можливостей щодо дій у кожній ситуації, очікування певних результатів цих дій, поведінки, ставлення до них оточуючих і т. п. Підліток у предметній діяльності співвідносить своє ставлення до оточуючих та взаємодіє з іншими людьми, при цьому змінює його, відділяючи своє Я від не-Я, безпосередньо переживаючи свою не ідентичність іншим об'єктам. Тому поведінковий компонент розвитку ціннісно-сислової сфери особистості підлітка проявляється в діяльності та спілкуванні, коли завдяки його потребам у структурі особистості складаються дві основні функції – цілепокладання і спонукання, де перша обумовлюється системою смислових утворень, а друга – системою ціннісних утворень особистості.

У розвитку людини кожний віковий етап задає певні вектори психічного розвитку за допомогою вдосконалення вже наявних у нього психологічних механізмів регуляції життєдіяльності й виникнення нових. Завдяки механізмам інтеграції зі світом у підлітків розвивається система саморегуляції, а в процесі диференціації виникає самовизначення в соціумі, розвивається вміння рефлексії, саморефлексії. Цей період розвитку дитини характеризується тим, що вона починає замислюватися над власним життям, шукає шляхи самоствердження в референтній групі через певні види діяльності. Через домінування потреб у спілкуванні і міжособистісній взаємодії актуальним для підлітка стає вміння планувати і регулювати своє життя у відповідності з цілями і смислами як власними, так і суспільства.

Отже, формування ціннісно-сислової сфери у процесі соціалізації одночасно є для підлітка процесом пізнання соціального світу. Саме особистісні цінності та смисли в кінцевому підсумку виступають для нього основними підставами побудови його індивідуального образу світу, визначають головні й відносно постійні ставлення до самого себе, а також до інших людей.

Як уже зазначалося вище, підлітковий вік є активним періодом формування сис-

теми поглядів на самого себе та інших людей, на навколишнє середовище, а також прийняття себе в багатогранному світі, формування мотивів, смислів і цінностей, які в єдності своїй виконують детермінуючу та регулюючу функції. У зв'язку з цим особливе значення має смислоутворюючий компонент, як основа світоглядної системи особистості.

У контексті підходу О. Леонтьєва центральним ядром смислової сфери є особистісний смисл, як суб'єктивно-об'єктивна категорія особистості, що визначається як «значення для суб'єкта» [7]. Тому смислові утворення, що представляють собою не відокремлену й ізольовану, а відкритую систему особистісних смислів, постійно вбирають нові смисли, що змінюються у процесі розвитку особистості. Завдяки об'єктивації фрагментів своєї ціннісно-сислової сфери особистості підліток має можливість переструктурувати та здійснити внутрішню регуляцію своїх уявлень про дійсність, змінити неконструктивні засоби поведінки тощо.

Розвиток ціннісно-сислової сфери особистості підлітка є складним процесом. Він реалізується, на нашу думку, за допомогою основних психологічних механізмів, таких як інтеріоризація, ідентифікація, екстеріоризація (інтерналізація) [6; 7], що також у своєму дослідженні зазначає Г. Печерська [10]. Ці механізми виступають у формі індивідуально-типологічних особливостей перебігу психічних процесів, а також у прийнятті соціальних цінностей.

Дійсно, як зазначав у своїх працях Б. Ананьєв, формування особистості шляхом інтеріоризації, насамперед, є привласненням продуктів суспільного досвіду і культури в процесі виховання і навчання, але є разом із тим освоєнням певних позицій, ролей і функцій, сукупність яких характеризує її соціальну структуру. Отже, на його думку, всі сфери мотивації і цінностей детерміновані саме цим громадським становленням особистості [1]. Також у своєму дослідженні ми розуміємо трактування поняття інтеріоризація згідно з підходом теорії діяльності О. Леонтьєва. Він зазначав, що весь психічний розвиток людини соціально детермінований процесом засвоєння індивідом суспільного досвіду, накопиченого людством, знань і способів діяльності. Отже, у його розумінні інтеріоризація є перетворенням структури предметної діяльності в структуру внутрішнього плану свідомості [5].

Процес засвоєння соціальних цінностей відбувається також за допомогою психологічного механізму ідентифікації. На думку

В. Леонтьєва, базовий компонент ідентифікації – переживання людиною значущих для неї цінностей. Науковець зазначає, що розвиток особистості відбувається завдяки специфічному наслідувальному засвоєнню особистісних смислів [6]. Разом із тим, за З. Фрейдом, необхідно відрізнити ідентифікацію від наслідування, оскільки це більш тонкий процес сприйняття загальних зразків мислення та поведінки [14].

Механізми ідентифікації та інтеріоризації є процесами засвоєння зовнішнього через внутрішнє. Механізм екстеріоризації є, навпаки, процесом прояву внутрішнього у зовнішньому, породження індивідом зовнішніх дій. Механізм екстеріоризації є складним процесом. Слід сказати, що він також передбачає свідоме й активне сприйняття навколишнього світу, відтворення прийнятих норм і цінностей у своїй діяльності. Крім того, екстеріоризація припускає перейняття на себе відповідальності, інтерпретацію значущих подій, як результат своєї власної діяльності [10].

Підлітковий вік являє собою певний етап дозрівання й розвитку людини між дитинством і дорослістю, це один із найважливіших періодів становлення особистості, тому що в ньому завершується бурхлива перебудова самосвідомості особистості, її цінностей та інтересів. Підліток засвоює нові системи відносин, а внаслідок цього зазнає змін і його смислової сфери, тому саме в підлітковому віці починає встановлюватися певне коло потреб і інтересів, які поступово набувають певної стійкості, являючи собою психологічну базу ціннісно-смислової сфери особистості підлітка.

Таким чином, у розробленої нами моделі ми виходимо з того, що у процесі реалізації основних психологічних потреб, які притаманні підлітковому віку (насамперед, потреби у взаємодії з дорослим світом та визнанні своєї ідентичності з його боку, а також потреби у спілкуванні з оточуючими, а головне – з однолітками), відбувається розвиток ціннісно-смислової сфери особистості підлітка. Значуща потреба спочатку отримує мотиваційну спрямованість, після чого набуває емоційної забарвленості, й завдяки актуалізації психологічних механізмів проявляється у поведінці та взаємодії з оточуючими. Набуваючи певної цінності та наповнюючись смисловим навантаженням, вона входить до двох базових компонентів ціннісно-смислової сфери особистості підлітка – ціннісних орієнтацій та особистісних смислів.

Цей процес має циклічний, нелінійний та неперервний характер, набуваючи через точки біфуркації конструктивного або

деструктивного характеру. Ознаками конструктивного розвитку ціннісно-смислової сфери є перехід підлітка на вищий етап розвитку ціннісно-смислової сфери особистості, що передбачає конструктивну реалізацію почуття дорослості й гармонійну взаємодію з оточуючими та світом взагалі. За деструктивного перебігу (регресу) підліток застрягає на певному етапі особистісного розвитку, що проявляється в його схильності до девіантної поведінки та проблемах у взаємовідносинах як із дорослим світом, так і з однолітками.

Висновки з проведеного дослідження.

Ціннісно-смислова сфера особистості підлітка є комплексною, багаторівневою, ієрархізованою структурою, що містить сукупність цінностей та особистісних смислів, і цілісно впливає на становлення та розвиток різноманітних сфер його життєдіяльності, яка, на нашу думку, має свої психологічні особливості. Вона розвивається у процесі соціалізації підлітка внаслідок зіставлення його власних потреб, мотивів, інтересів, переконань із вимогами, нормами, ідеалами оточуючого суспільства. Це обумовлює те, що всі психологічні компоненти ціннісно-смислової сфери особистості (мотиваційно-потребовий, емоційно-оцінний, поведінковий, ціннісний, смислоутворювальний) за своєю змістовністю, спрямованістю, ступенем напруги, які вже розвинуті у цей період життя, регулюють особистісну активність підлітка, формують його життєву позицію та засоби взаємодії з оточуючими. У той же час регулятивні психологічні механізми мають суто індивідуальний характер, а існуючі між ними відмінності розглядаються з якісного боку прийняття суб'єктом цінностей навколишнього середовища, в якому він знаходиться та розвивається.

Розвиток ціннісно-смислової сфери особистості в підлітковому віці є складним процесом та має циклічний, нелінійний і безперервний характер, у якому формування структурних елементів проходить поступово та східчасто, і залежно від ряду зовнішніх і внутрішніх факторів набуває конструктивного чи деструктивного характеру.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: в 2-х т. – Т. I / Б. Г. Ананьев. – М. : Педагогика, 1980. – 232 с.
2. Демиденко Н.Н. Взаимосвязь ценностно-смысловой сферы с особенностями характера у подростков. [Электронный ресурс] / Н.Н. Демиденко, О.Н. Журавлева // Репозиторий Тверского университета. – Режим доступа: <http://eprints.tversu.ru/622/>.

3. Додонов Б.И. Эмоция как ценность / Б.И. Додонов. – М.: Политиздат, 1978. – 272 с.
4. Кирилова Н.А. Ценностные ориентации в структуре интегральной индивидуальности старших школьников / Н.А. Кирилова // Вопросы психологии. – 2000. – № 4. – С. 29–37.
5. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность / А.Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
6. Леонтьев В.Г. Психологические механизмы мотивации [Текст]: монография / В.Г. Леонтьев. – Новосибирск: НГПИ, 1992. – 216 с.
7. Леонтьев Д.А. Психология смысла / Д.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1999. – 487 с.
8. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. – М.: Наука, 1984. – 535 с.
9. Мицько В.М. Психологічні особливості аксіогенезу майбутніх психологів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / В.М. Мицько; Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2007. – 21 с.
10. Печерська Г.О. Структура та психологічні механізми розвитку професійних ціннісних орієнтацій учителів / Г.О. Печерська // Освіта регіону. Університет «Україна»; Всеукраїнська асоціація політичних наук. – К., 2013. – № 2. – 310 с.
11. Радчук Г.К. Психологія аксіогенезу особистості у контексті вищої професійної освіти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Г.К. Радчук; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка Нац. академії пед. наук України. – Київ, 2011. – 44 с.
12. Самыкина Н.Ю. Динамика ценностно-смысловой сферы личности в процессе наркотизации: монография / Н.Ю. Самыкина, М.Е. Серебрякова. – Самара: Универсгрупп, 2007. – 148 с.
13. Тюрина В.А. Ценностные ориентации: учеб. пособие / В.А. Тюрина, Е.Д. Научитель. – К. : Международ. фин. агенство, 1998. – 30 с.
14. Фрейд З. Я и Оно: труды разных лет [текст] / З. Фрейд : в 2-х т. – Т. 2. – Тбилиси : Мицниерба, 1991. – 425 с.
15. Хухлаева О.В. Психология подростка: [учеб. пособие для студ. высш.учеб. заведений] / О.В. Хухлаева. – 2-е изд., испр. – М. : Академия, 2005. – 160 с.